

3-МОДУЛЬ. ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ ТАЙПАЛЫҚ ОДАҚТАР ЖӘНЕ ЕРТЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМДАР

1. 14 тақырып. Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың көшпенділер және отырықшы өркениеттің қарым-қатынастары мен материалдық және рухани мәдениеттері.

2. Лекцияның мақсаты мен міндеттері: Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың көшпенділер және отырықшы өркениеттің қарым-қатынасы, материалдық және рухани мәдениеті, діни сенімдері, бейнелеу өнерінің ерекшеліктері және мыңызын ашып көрсету.

3. Лекция мазмұны. Ғұн, үйсін, қаңлы сияқты үш мемлекеттің бір-бірін жақын тартатындығы, байланыстарын үзбейтіндігі мәлім. Шаруашылығы мен тұрмыс-салтының ұқсас болуы да олардың этникалық жағынан да жақын, туысқан екендігін аңғартады. Қаңлылар біздің заманымызға дейін I ғасырда гүлденді. Өзінің тәуелсіздігін сақтап, Қытайға аманат ретінде адам жіберуден бас тартқан. Алайда қаңлылар ғұндармен жақындасып одақ құрды. Ғұндар солтүстік және оңтүстік болып бөлінгенде, солтүстік ғұндардың билеушісі Чжи-Чжиді қолдады. Чжи-Чжи бастаған елге өз жеріне қоныстануға жағдай жасады. Қаңлы билеушісі Чжи-Чжиге өз қызын әйелдікке берді. Ал Чжи-Чжи өз кезегінде күш жинап, қаңлыларды менсінбеуге айналды. Орталық Азиядағы үстемдікке ұмтылды. Ғұндар қаңлы мен үйсіндер арасындағы соғысқа араласты. Ал үйсіндерді Хань империясы қолдап отырды. Біздің заманымызға дейін 42 жылы ғұндар мен қаңлылардың біріккен күштері үйсіндердің астанасын (Ыстықкөл жағасындағы "Қызылаңғар қаласын") талқандайды. Ферғаналықтарға жорық жасайды. Чжи-Чжи Талас өзенінің жоғары ағысына қорған салдырып, оған қаңлы, Ферғана, Бактриялықтарды шақырды. Қытайға қарсы күресте көрші елдерден көмек іздестіре бастайды. Бұл Қытайдың сыртқы саясатына қарама-қайшы келді. Батыс өңірде үстемдік орнатуға кедергі болып отырған Чжи-Чжи тәңірқұтының көзін жою кезек күттірмейтін мәселеге айналды. "Чжи-Чжидің бүгінде күш-құдіреті, айбаты асқақтап, атағы алысқа тарады. Үйсін Ферғананы өзіне бағындырғалы жүр. Егер ол осы екі елді бағындырып алатын болса, онда қалалық елдерге қауіп төндіреді. Оның үстіне, адамдары сом денелі, батыр, соғыста әбден шыңдалған. Егер осылай күшейіп кете беретін болса, Батыс өңірге лаң салуы мүмкін". Жалпы саны 40 мыңдай біріккен қытай және үйсін әскерлері Чжи-Чжиға қарсы жорыққа шықты. Әскердің бір бөлігі оңтүстіктен Памир арқылы Ферғана бағытын ұстаса, қалған

бөлігі солтүстіктен үйсіндердің жері арқылы қаңлылардың Ыстықкөл маңындағы шекарасына бет алды. Біздің заманымызға дейін 36 жылы Чжи-Чжи мен Қытай әскерлерінің арасындағы шайқас Талас қорғанында екі күнге созылды. Л. Гумилев: "Бұл шайқасқа римдік легионерлер қатысты", — деп көрсетеді. "Ғұндардың бір бөлігі Батысқа қоныс аударып, Талас өзенінің бойындағы далаға орын теуіп, парфиялықтармен одақ құрды. Олар ғұндарға көмек көрсету үшін римдік әскери тұтқындардың жасағын жіберді". Ал қытай жылнамашысы Чжи-Чжидің соңғы демі таусылғанша қалай жанқиярлықпен шайқасқанын былайша баяндайды: "Тәңірқұты өзі сауыт киіп, қамалдың мұнарасына шықты. Әйелдер де қолдарына садақ алып, қорғанға ұмтылған әскерлерді ата бастады. Тәңірқұтына оқ тиді. Әйелдер де түгелдей оққа ұшты. 1518 адамның басын алып, 145 адам тірідей ұсталып, 1000 адам тұтқындалды". Қаңлылар өз тараптарынан Қытай басқыншылығына қарсы тұруға ұмтылды. Өз жерін қорғап, ғұндарға көмекке келгенімен, бұл ұмтылыс сәтсіз аяқталды. Қаңлы мемлекеті біздің заманымыздың III ғасырына дейін өмір сүрді. Мемлекеттің ыдырауына экономикалық әлсіздігі себепші болды. Оңтүстіктегі отырықшылықпен айналысатын аудандардың солтүстіктегі көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын аудандармен байланысы нашар болды. Мұның өзі біртұтас елге айналу жолында кедергі келтірді.

Ерте көшпенділер мен диқаншылардың өзара байланысы (б. з. д. VII—IV ғғ.). Ежелгі көшпелі мал шаруашылығының пайда болу дәуірінің өркениетін қазіргі заманғы өркениеттермен салыстыруға болмайды. Оны ерте темір дәуірі көшпенділерінің өркениетімен тығыз байланыста қарастыру қажет. Мысалы, көшпелілер мыңдаған мал басын алды. Олар материалдық және рухани мәдениеттің жетістіктерін өздері ғана емес, басқа да өркениетті елдермен байланыс орнатқан. Металлургиялық өндірістің дамуы Найзағайлы қарудың, ыңғайлы және өнімді еңбек құралдарының пайда болуына әкелді; «аң стилінде» жасалған әдемі әшекейлердің пайда болуы бейнелеу өнерінің гүлденуіне әкелді.

Негізгі шаруашылық қызметі отырықшы егіншілік болып табылатын елдер ғана өркениетті болып саналды. Көшпенді немесе полукочевые народы, құрықталды мал шаруашылығымен саналған нецивилизованными, жабайы. Алайда, бұл археологиялық қазбалар мұндай көзқарасты толығымен жоққа шығарады. Бұл екі өркениет бір-бірімен өмір сүре алмады. Олардың арасындағы байланыс көне заманнан бері болды.

Б. з. б. VII-V ғғ. жазба деректер мен археологиялық зерттеулер Орта Азия мен Қазақстан аумағында тұрған тайпалар Қытай, Ассирия, Мидия, Персия сияқты өркениетті елдермен тұрақты байланыста болғанын дәлелдейді. Әрине, бұл байланыс кейде әскери, кейде бейбіт болды. Сақтардың, савроматтардың (сарматтардың) тайпалары ерте мемлекеттілік сатысында Кир жеңіліске ұшырамаған армиясының тақтайларына жойқын соққы жасады.

Арал теңізі ауданындағы сақ ескерткіштеріне археологиялық зерттеулер жүргізу кезінде өлгеннің қасында басқа елдерде анық дайындалған ыдыстар, сондай-ақ көгілдір және сердоликтен жасалған моншақтар, Үнді тектес бау-бақша оюы бар моншақтар табылды. Бұл Арал өңірінің сақтарының орта және Алдыңғы Азия елдерімен байланысын білдіреді. Мұндай байланыстар, әсіресе, Ұлы Жібек жолы бойынша керуендерді жылжытумен және сауданың кеңеюімен тез дамыды. Мысалы, V ғ. жататын Таулы Алтайда» патша » Пазырық қорғандарында. б.з. д., басқа заттардың арасында Жібек ат попоны табылды. Жібек бұйымдары Шығыс Қазақстандағы Берел қорымынан, Жетісу жеріндегі Есік қорымынан табылған. Жібек пен жүннен жасалған маталар б. з. д. VI—V ғғ. мәдени қабаттарында оңтүстік және Батыс Еуропа аумағында жерленген жерден табылды.

Қарым-қатынас цивилизованными елдердің көшпелі және жартылай халықтарының соңғы кезеңде темір ғасырының. Әрбір дәуірдің өз ерекшеліктері бар. Мысалы, егер ерте темір кезеңінде мемлекеттіліктің алғашқы белгілері пайда бола бастаса, онда ғасырдың гүлденуінде ол құрылды. Мұның басты дәлелі-Қытай авторларының Қазақстандағы жағдайы туралы антикалық тұрғыдан хабардар болғаны, өйткені өзінің батысқа ықпал ету саласын кеңейте отырып, олар Қазақстан мен Орта Азия туралы барлық ақпаратты мұқият жинағаны. Хань әулетінің қолжазбаларында Үйсін туралы б. з. д. III ғасырда б. з. б. 437 ж. жазады. усуні Қытай императоры сарайына өз елшілерін жіберді. Қытай жылнамаларында усунейлер гуньмо деп аталады, қазақ тілінде-кунби.

Бұл арасындағы қытайлықтармен және усунями жүрді сауда шелками, белгілі емес, летописей, бірақ және археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу. Сонымен бірге қытайлықтар мен үйсіндердің арасында жақын қарым-қатынастар да болған. Ғұндарға қарсы үйсіндер одағын құру үшін қытайлықтар өз қыздарын үйсін көшпенділеріне үйленді. Хань империясы б.з. д. 64-51 жж. усуней тронына үміткер болуына байланысты, олардың арасында бір-біріне сенімсіздік пайда болды.

Б. з. б. 206 ж. моде басқару кезінде ғұндар қытайлықтардың шекара аумағы бойынша еркін жүріп-тұру мүмкіндігін толығымен алып тастады. Император Хань моде-мен келісімге қол қойды, оның билігін мойындады, қызын оған әйеліне берді және жыл сайын төледі құрмет. Сырдария мен Орта Азияның орта және төменгі ағысында көшкен Қытай мен Канлы мемлекеті арасындағы осындай қарым-қатынастар болды. Мардан Жерлеу орындарын зерттеу кезінде ортағасырлық Отырар маңында у-шу қытайлық ақшасы табылды.

Олар Орта Азияға, Шығыс Түркістанға сауданың арқасында түсті. Қаңлылардың Құман және сасанмен сауда қарым-қатынасын куәландыратын күміс монеталар да табылды. Қаңлы мемлекетінің жерлеу орындары мен қоныстарында б.з. б. 1 мыңжылдықта басқа елдерден келген көптеген заттар табылды. Ғалымдар мұны халықаралық сауданың дамуымен түсіндіреді, өйткені мемлекет Ұлы Жібек жолының ортасында болды, бұл батыс пен Шығыстың жоғары өркениетті елдерімен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік берді.

Ерте орта ғасырдағы (VI—IX ғғ.) және дамыған орта ғасырдағы (X—XVI ғғ.) көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара қарым-қатынасы. Біз көрсеткен уақытта Қазақстанның оңтүстік және шығыс өңірлерінде қалалық отырықшы өмір дами бастады. Көшпенділердің отырықшы егіншілермен тұрақты байланысы оларды біртіндеп отырықшылдыққа алып келеді. Мұндай үрдіс алды дамытуға ерекше көңіл бөлінді VI н. в., заманында Түркі қағанатының.

Ортағасырлық дамыған кезеңде өркениеттер арасындағы байланыс одан әрі нығая түседі, өйткені бір-бірінің еңбек нәтижесіне екі тарап та мұқтаж болды. Сонымен қатар, дала тұрғындары мен қала тұрғындары арасында жиі шешілмейтін қайшылықтар пайда болды. XVI ғ. өзбек және Қазақ хандықтарының арасындағы саяси күрес кезінде Шейбани хан бірде-бір сауда керуені қазақ жерінде өтуі тиіс емес деген жарлық шығарды. «Алайда, бұған қарамастан, сауда жалғасты», — деп жазды күнделіктерде хан хатшысы Рузбихан.

Көшпенділер мен отырықшы диқаншылар арасындағы өзара байланыстар Қараханидтер мемлекеті кезінде одан әрі нығайып келеді. Бұл үшін бірнеше себеп болды. Біріншіден, мемлекет басшылары мен олардың жақындары түркі | игемен өкілдері болғандықтан. Екіншіден, осы уақытта Орта Азия мен Қазақстанның барлық өңірлерін түркі халықтары

қоныстандырды. Олардың жартысына жуығы отырықшы өмір сүрді. Сондықтан осы әулеттің басқару кезінде қалалық отырықшы мәдениет дамиды.

Екі өркениеттің де мәдениеті де дамыды. Тарихи тұрғындар бір-бірінен ең жақсысын қабылдап, өз өмір. Осылайша, көшпенді «аң стилінде» жасалған қарудың ең жақсы үлгілері қала тұрғындарының үлкен сұранысына ие болды. Ал көшпенділер тұрғын үй құрылысының үздік үлгілерін, зергерлік әшекейлерді жасау құпияларын өзіне алуға тырысты.

Сонымен, екі өркениет арасындағы өзара қарым-қатынас, олардың экономикалық және мәдени ынтымақтастығы ежелгі дәуірден орта ғасырға дейін жалғасты.

Көшпенділер мен жартылай қоныс аударушылар арасындағы қалалар мен байланыстарды дамыту. Отырықшы қала тұрғындары мен көшпенділер арасындағы байланыстың күшеюі қалалық мәдениеттің дамуын жылдамдатты. Бұл әсіресе Қазақстанның оңтүстігінде, Сырдария жағасында — Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ, у ратының солтүстігінде — Созақта, Бабаатта, Құмкент, Шолаққорған, Сайрамда, Жетісу — Тараз, Талхиз (Талғар), Меркі, Құланда, Баласағұн және басқа да қалаларда байқалады. Қалалар саны үнемі өсті. Осы уақытта қала тұрғындарының саны өсуде. Олардың қатары күн сайын мал өсірушілер есебінен толықтырылады. Археологиялық қазбалар қалалар едәуір көп болғанын көрсетеді, әсіресе кедей (рабад) аудандары, құрылыстар саны артты. Сонымен қатар қалалардың айналасында жартылай отырықшы мал өсірушілер тұрған қыстақтар, қорықтар пайда болды. Мәселен, Тараз, Сайрам, Түркістан, Сығанақ, Отырар және басқа қалалардың айналасында Ақтөбе, Төрткөлтөбе, Алтынтөбе қорғандары және тұрақты қыстақтар мен шағын қорымдар орналасқан атауы жоқ басқа да жерлер орналасқан. Оларда отырықшы болған бұрынғы көшпенділер өмір сүрді. Мұндай кейбір қала маңы атауларының жазбаша дереккөздерінің арқасында Жікіл, Шележе, Табақет, көл, Кенжек және т. б. белгілі.

Бұл пікірдің тағы бір дәлелі — Шу өзені ауданындағы Баласағұн қаласының өсуі мен дамуы. Бұл қала Қараханидтер әулетінің түріктерінің астанасы болды. Оның айналасында 40 қорғандар бар. Олардың барлығы түркі дәуірінде пайда болды, бұл түркі тілді қалалар және отырықшылықтың даму нәтижесі, сондай-ақ Талас және Шу аймақтарындағы қалалық мәдениеттің даму көрсеткіші болып табылады.

Мәдениеттің өркендеуі Жетісу өңірінің солтүстік және шығыс аймақтарында байқалды. Егер IX-X ғғ. мұнда 10 қала болса, XI-XIII ғғ. олардың саны 70-ке жетті. Бұрын танымал қалаларға — Тальхизу (Талғар), Лабану (Албану) — кейінгі уақыттарда Екиогиз, Қойлық, Илебалық қосылды. Бұл қалалардың атаулары олардың түркі тілді халқы туралы айтады.

Қалалардың дамуын олардың ішкі құрылымының өзгеруі бойынша көруге болады. Ежелгі Отырарды қазу кезінде екі жерде мешіттердің қалдықтары, үш жерде — монша, бес жерде — қыш шеберханаларының қалдықтары табылды. Үй құрылысында тағы бір деталь олардың түркі тайпаларына жататынын көрсетеді. Бұл тұрғын үйдің ортасында ошақтың болуы. Жазбаша әдебиетте түріктерге үй салу кезінде соғдылықтар көмек көрсеткен сияқты фактілер бар. Түркі ұлпалары қалаларда сарайлар тұрғызылды. Олардың қабырғаларын безендіру үшін олар ортаазиялық шеберлерді шақырды.

Сақтардың, ғұндардың, үйсін-қаңлылардың сенім-нанымдары, тілі.

Шынында ерте дүние адамдары өздері сеніп, құлшылық ететін табиғаттан тыс күштердің қаһарлы да күдіретті кейпін сомдауға ынта-ықыласын бағыштаған. Сондықтан көне өнер туындыларындағы мұндай көркем орындауларды сол кездің наным-сенімінен бөле қарауға болмайды.

Үйсін мен ғұндардың діни нанымдары сақ-массагеттердің табиғат күштері жөніндегі фантастикалық идеологиясының негізінде өрістеді. Сақтардың табиғат құбылыстары жөніндегі көзқарастары алуан түрлі және ала-құла болған. Күллі скиф-сарматтар «ең күдіретті» деп білген соғыс құдайы Ареске (Арыс болуы да мүмкін) үлкен құрмет көрсетті.

Ғұндардың да діни сенімдері сақтарға ұқсас болған. Жаңа жылдың алғашқы айында ұлыс көсемдері ғибадатханаға жиналып, құлшылық жасаған. Шығып келе жатқан күнге, айға тағзым етіп, құрмет көрсеткен. Айдың бастапқы күндеріне ерекше мән беріп: сүй, сый деген сөздермен қарсы алған. Ұлылы, кішілі жортуыл-жорықтарға ай толғанда шығып, ай қорғалағанда қайтқан. Қадірменді адамдары өлгенде алтын-күмістелген аға табытқа салып жерлеген. Қызметші, күң-құлдары бірге көмілген. Өлтірген жауының басын әкелген ғұн жауынгері көсемнен сыйлық алып, әрі өлтірген жауының дүние-мүлкіне ие болған.

Сақтар мен савроматтардағы отқа табыну ғұрпы о баста күнге табынудан шыққан. Күн мен от зұлым, қас күштерден қорғап, тазартады деген ұғыммен молаларды өртеп тазарту әдеті савромат, сармат, сақ зираттарынан көп

кездеседі. Ғұндар мен үйсіндер, сақтар қабірлерінен жиі шығатын қызыл бояу, сол қасиетті күн мен оттың символы болған. Тотемдік және магиялық ескі түсініктер мойындарына тұмарлар асудан, тас моншақтар қадау, киімге құс қауырсындарын тігіп алудан, ұлу, жылан бас сүйектерін тағудан байқалған. Б.э.д. 1 мың жылдықта Қазақстанда мекендеген тайпалар арасында табиғи діндер анимизм, тотемизм үстем болды. Бірте-бірте осы діндермен қатар зороастризм, буддизм элементтері ене бастады. Қазақстандық тайпалар өздерінің атамзаманнан қалыптасқан көне заң-жоралғылары мен дәстүрлерін қадірлеп, берік сақтаған.

Сақ, ғұн, үйсін, қаңлылардың дәстүр-салттарының көп жағынан ұқсастығын көшпелі өмір заңдылығы қалыптастырған адамгершілік, арождан, мінез-құлық көрсеткіштерінен бөле қарауға болмайды. Дәстүрсалттағы бұл мінездемелік ерекшеліктер уақыттың өтуімен байланысты жаңа ұрпақ талғамына сай жаңарып, толығып отырды. Міне осындай, көшпелі тайпалармен бірге жасасып келе жатқан асыл мұраның қатарына олардың тілін де жатқызуға болады. Тіл алғашында адамдар арасындағы қатынас құралы болса, кейін келе тайпалар мен тайпаларды табыстыратын да, шабыстыратын да өткір ойдың практикалық көрінісі болып алды.

Тіл заманалар көшінде эволюциялық жолмен дамитын аса күрделі құбылыс болғандықтан, скиф-сақтар ежелгі иран тілінде, ғұн, үйсіндер және түрік тілінде сөйледі деп кесіп-пішіп айту да қиын. Бұл тайпалар ирантұран, монғол-манчжур тілдерінің әлі іргесі бөлінбеген сатысындағы тіл қорымен пайдаланбады ма екен деген ой келеді. Мұнда Иран таулы қыратына парсы тайпаларының қоныстана бастауы кезінен парсы тілі тарихы әдебиетте атала бастайды, әрі Европа тілдерімен түбірлес деп қаралады. Ал түркі тілінің түптегі – қайдан және қай мың жылдықтардан басталатыны - ғылымда басы ашылмаған мәселе. Сондықтан, б.э.б. 1 мың жылдықта Қазақстан жерін мекендеген сақ, массагет, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының тілі жөнінде қорытынды шығаруға немесе алдын-ала көрегендік болжам айтуға асықпаған мақұл.

Сонымен, Қазақстан жерін тас, қола дәуірінде мекендеген тайпалардың материалдық, мәдени мұралары көп болған. Ежелгі тайпалар табиғат құбылыстарынан қорыққанынан бір-біріне жақын жүрді. Қоршаған ортаның дүлей күштерінен бірігіп қорғанды. Күн көрінісінің негізі болған малын қысы-жазы бағып семіртті, осыдан бірте-бірте көшпелі өмір дағдысына көндігіп кетті.

Көшпелі өмір, қоршаған ортаның географиялық та, климаттық та ұқсастығы бұл тайпалардың наным-сенімі мен дүние танымына да бірегей ықпал жасап отырды. Нәтижесінде, адамдар мінезіндегі әдет-салтындағы ұқсастық жақтар пайда бола бастады. Бұл ұқсастықтар кейінгі скиф-сақ, ғұн, үйсін атымен жазба тарихқа белгілі бола бастаған тайпалардың жолжоралғы, салт-дәстүрлерінде бой көрсеткен моральдық, ақыл-естік нормативтерді қалыптастырды.

Қазақстанда мекендеген ежелгі тайпалар адамзат мәдениетінің көнебеттерін «аң стилі» өнер үлгісімен байытты, сөйтіп өз қолтаңбасын қалдырған жұрт санатында тарихта танылды.

4. Оқытудың техникалық құралдары: слайдтар, презентациялар, видеоролик.

5. Лекцияның оқыту әдістері мен түрлері: ақпаратты лекция, проблемалық әдіс.

6. Әртүрлі күрделілік деңгейдегі тапсырмалар (1-деңгей, 2-деңгей, 3-деңгей сұрақтарымен беріледі) және оларды бағалаудағы ұпайдардың үлестірілуі:

1-деңгейдің сұрақтары:

1. Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың шаруашылығы. Қолөнер кәсібі?
2. Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың археологиялық ескерткіштері.
3. Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың материалдық және рұхани мәдениеті?

2-деңгейдің сұрақтары:

1. Үйсіндердің шаруашылығы: жартылай көшпелі малшаруашылығы мен егіншілік?
2. Үйсіндердің қолөнері және кәсібі.

3-деңгейдің сұрақтары:

1. Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың рухани мәдениеті.
2. Ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың материалдық мәдениеті.

7. СӨЖ және ОСӨЖ тапсырмалары, олардың түрлері мен орындалуына қойылатын ұпайдардың үлестері: Тақырып бойынша әдебиетпен танысып, рухани және материалдық мәдениет ұғымдарына аса назар аудару қажет. Баспана, қаружарақ, еңбек құралдарының жетілдірілуіне, керамика, тігіншілік және т.б. рухани мәдениетті ашу барысында мифология мен тілдік топқа көңіл аудару қажет.

8. Пайдаланылатын әдебиеттер:

Негізгі әдебиеттер:

1. История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. Т.1 – Алматы, 1996. – 531 с.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – 374 с.
3. Кузенбайұлы А. История Казахстана. – С.-П., 2004. – 420 с.
4. Аманжолов Қ. Түркі халықтарының тарихы. I, II т. А., 2002ж.
5. Қани М. Қазақтың көне тарихы. А., 1993ж.
6. Күлтегін. Көне түркі жазба ескерткіші. (көне түркі тілінен аударған М. Жолдасбеков).- Алматы, 1986.
7. Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері.- Алматы, 1995.
8. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі.- Алматы, 1994.
9. Қартабаева, Е.Т., Мырзабекова, Р.С. Ежелгі дүние тарихы 2014. РМЭБ.
10. Байбатша.Ә. Қазақ даласының ежелгі тарихы. «Санат» баспасы, Алматы 1998.

Қосымша әдебиеттер:

1. Нысанбаев Н.Ә., Нұрмұратов С.Е., ТҒыбитов Х. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) : Монография. 1-том :Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір 2014. РМЭБ
2. Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: Рауан, 2018.
3. Алан Барнард. Антропология тарихы мен теориясы [оқулық] / А. Барнард; ауд. Ж. Жұмашова, 2018. - 240 б.

WEB-сайттар тізімі:

1. <http://e-history.kz/kz>
2. https://vk.com/history_qaz